

“Ne bu anlatılanlar,
ne o küller içinde debelenen Ermeniler,
ne dehşetin sarhoşluğunu üzerinden atamamış,
gözlerinde acı ve şaşkınlık okunan yetimler,
ne kayıplarının acısıyla kıvranan dullar,
ne de kolu bacağı kesilenlerin
kanlı sancılı yaraları...
Bunların hiçbiri yetmez
o cehennem günlerinde yaşananların
karanlık ve gerçek derinliğini
tam olarak kavramamıza.”

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Zabel Yesayan'ın 1911'de İstanbul'da yayınlanan *Averagnerun Meç* [Yıkıntılar Arasında] adlı Ermenice kitabının yayınevimize 2010 yılında aynı adla yapılan ve eklerle zenginleştirilen baskısı esas alınarak çevrilmiştir.

*

Metin içinde * ile işaretli sözcüklerle ilgili dipnotlar ve köşeli parantez içinde verilen açıklamalar tarafımızca eklenmiştir.

Ermenice metinde genellikle Türkçe ve yerel ağızla geçen sözcükler italik dizildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

YIKINTILAR ARASINDA

A r a s Y a y ı n c ı l ı k
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - 10728

Anadolu Kültür katkılarıyla...

Zabel Yesayan
Yıkıntılar Arasında

Redaksiyon-yayına hazırlayan
Ardaşes Margosyan

Düzeltilen
Nıvart Taşçı

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafı
Zabel Yesayan

© Aras Yayıncılık, 2013
ISBN 978-605-5753-43-6

Baskı ve Cilt
Ertem Basım Ltd. Şti. / Ankara
Tel: (0312) 640 16 23 Faks: (0312) 640 16 24
Sertifika No: 26886

Mart 2014, İstanbul

YIKINTILAR ARASINDA

TANIKLIK

ZABEL YESAYAN

ÇEVİREN

KAYUŞ ÇALIKMAN GAVRİLOF

ZABEL YESAYAN
(1878 - 1943?)

Zabel Yesayan*

Üsküdar'da doğdu; aynı semtteki Surp Haç İlkokulu'na devam etti. İlk edebi eseri *Yerk ar Kişer* (Geceye Şarkı) 1895'te yayımlandı. Aynı yıl Paris'e gitti; Sorbonne'da edebiyat ve felsefe derslerini takip etti. 1900'de ressam Dikran Yesayan ile evlendi. İstanbul'a ancak 1908'de, Meşrutiyet ilan edilince kesin dönüş yaptı. Yazarlık kariyerinin bu en verimli yıllarında kaleme aldığı öykü, deneme ve romanlarında, kadın hakları ve kadınların toplumsal yaşamdaki konumlarına geniş yer ayırdı. Yazıları ve çevirileri, Fransızca süreli yayınların yanı sıra *Dzağig*, *Masis*, *Anahid*, *Arevelyan Mamul*, *Azadamard* gibi önde gelen Ermenice dergi ve gazetelerde yayımlandı.

24 Nisan 1915'te, Ermeni aydınlarının çıkarıldığı ölüm yolculuğundan bir hastanede saklanarak kurtuldu; bir süre Bulgaristan'da kaldıktan sonra Bakü'ye geçti. 1917-1921 arasında Ermeni mülteci ve yetimleri için örgütlenen yardım faaliyetlerine katıldı. 1921'de Paris'e döndü ve *Yerevan* dergisinde çalıştı.

1933'te çocukları Sofi ve Hrand'la birlikte Yerevan'a göç etti. Yerevan Devlet Üniversitesi'nde edebiyat dersleri verdi. 1934'te Ermenistan Yazarlar Birliği'nin yönetim kurulu üyesi oldu. 1937'de Stalin kovuşturmaları sırasında casuslukla suçlanıp tutuklandı ve Sibiryaya sürüldü. Ölüm tarihi ve yeri kesin olarak bilinmemektedir.

* Detaylı biyografi için bkz. *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. Der. Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal. Aras Yayıncılık, Mart 2010 (ikinci baskı).

ÖNSÖZ YERİNE

Zabel Yesayan ve Yurttaşlık İlkesi

Marc Nichanian

I

1909 yılının Nisan ayında Giligya'da Ermenilere yönelik dizginsiz saldırı ve katliamlar, 1895 yılında Ermeni platosunu boydan boyan kapsayan ve Ermenileri yok etmeye yönelik şiddet eylemlerine kıyasla Ermeni dünyasında çok daha geniş bir yankı bulmuştur. Bu hakikatin nedenlerini tahmin etmek pek de zor değil. 1895'i takip eden yıllar, 1908'e kadar, Abdülhamid istibdadının en kötü yıllarıydı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni unsuruna, milli sayılabilecek sorunlarla uzaktan yakından ilgisi olabilecek her türlü ifade yasaklanmıştı. Kuşkusuz katliamlar hakkında herhangi bir yorum da buna dahildi. Aynı yıllarda İstanbul'un tanınmış tüm Ermeni aydınlarının ülke dışında, çoğu zaman büyük bir sefalet içinde sürgün hayatı yaşadıklarını da unutmamak gerekir. 1895 olayları hakkında Ermeni basını herhangi bir şey yazacaksa, bu yalnızca İmparatorluk sınırları dışında, Avrupa, Mısır veya Kafkasya'da yayımlanan gazetelerde mümkün olabilirdi; ancak bunların da ülkeye girişi söz ko-

nusu değildi. İmparatorluğun başkentinden taşraya herhangi bir heyet gönderilmemiş, yatıştırıcı herhangi bir müdahalede bulunulmamıştı, dışardan bir bakış dahi mümkün değildi. Sansür her şeyi kontrol altına almıştı. Amerikalı misyonerlerin Ermeni platosunda sergilenen vahşete dair tanıklıkları vardı elbette; ancak bunlar ülke dışındaki yabancıların erişimine yönelikti. Öyle ki elimizde Ermenice yazılı tanıklık olarak kabul edebileceğimiz hemen hemen hiçbir şey yok. Bu olaylarla ilgili yazıya dökülen ne varsa sadece kulaktan kulağa yayılan bilgilerdir. Doğu dünyasında Aharonyan, Batı dünyasında ise, Suren Barteveyan, Siamanto vahşeti tasvir eden yazılar yazmışlardı; ancak tekrar ediyorum, bu sayfaların hiçbiri tanıklık özelliği taşımıyordu. Taniel Varujan'ın *Çartı* [Katliam] başlıklı destansı şiiri 1895 olaylarına ilişkin son önemli göndermedir. 1906 yılında yazılmış olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde okunup yayımlanabilmesi, ancak 1908 yılının Temmuz ayında anayasanın ilanını sağlayan devrimle mümkün olmuştu.¹

Ancak devrimle birlikte her şey değişti. Artık yüzeysel bir özgürlük hüküm sürmeye başlamış, sansür kaldırılmıştı. Öyle ki 1909 katliamıyla ilgili yazılı tanıklıklar da çok sayıda olup çeşitlilik arz eder. Burada yabancı görgü tanıklarının kitap haline getirilmiş örneklerini saymıyorum.² Ermenice yazılan kitaplar, Suren Barteveyan'ın *Giligyan Arhavirki* [Giligya Dehşeti] 1909'da, Arşaguhi Teotig'in *Amis mı i Giligia* [Giligya'da Bir Ay] 1910'da ve daha sonra da Hagop Terziyan'ın geniş hacimli kitabı *Giligio Ağedi* [Giligya Felaketi] 1912'de art arda yayımlandılar. Gerçi Barteveyan ve Arşaguhi Teotig katliam günlerinde olay yerinde değillerdir; onlarınki, olaydan sonra yükselen feryatlardır. Hagop Terziyan'ın kitabı doğrudan doğruya görgü tanıklığına dayan-

makta, divanî harp kararları ve Osmanlı Meclisi'nin zabıt tutanakları da dahil, olaylarla ilgili tüm önemli belgeleri içermektedir. Zabel Yesayan'ın *Averagneru Meç* [Yıkıntılar Arasında] adlı kitabı o yıllarda yayımlanan eserler arasında en ünlüsüdür. Yazarımız, Patrikhane tarafından Giligya'ya yollanan İkinci Heyet'in bir üyesi olarak Adana'da bulunuyordu; görevi, yetimleri toplamak ve Ermeni toplumunun gözetiminde hizmet görecek bir yetimhane kurmaktı. Giligya'da kaldığı süre 1909 yılının Temmuz ile Eylül ayları arasında toplam üç aydır. Eylül sonunda bitkin, ümitsiz ve görevini tamamlayamamış bir şekilde İstanbul'a dönmüştür. Ayrıntıları daha sonra okuyacağız. Aslında Yesayan, olaylardan birkaç ay sonra oraya gitmiştir. Döndüğünde yazmış olduğu ilk tepkisel makaleleri günlük *Azadamard* gazetesinde³ yayımlanmıştır; bunlar planlanan kitabın hazırlık safhasını oluşturur. Görünüşe göre kitap 1910 yılında yazılmış, ancak 1911 yılı Mayıs ayında basılmıştır. Bu durumda önsözün kitabın yazılışından daha sonra, 1911 baharında kaleme alındığını varsaymak gerekiyor. Bu saptama önemlidir. Tabii ki önsözdeki tuhaflikleri anlamak için o aylarda Türkiye'nin genel siyasi durumunu hatırlamak zorundayız. Kitap yayımlandıktan sonra Zabel Yesayan yetimlerin kaderiyle ilgili bir makale daha yazacaktı; burada Ermenilerin ilgisizliğine yanacak, Ermeni yetkili makamların beceriksizliğinden öfkeyle yakınacak ve bir şekilde göçmen Ermenilere de bir çağrı yönelterek onların yardımını isteyecekti. Bu konuya daha sonra değineceğim. *Yıkıntılar Arasında* kitabında ise ne o ilgisizliğe yanışı ne de özellikle o beceriksizlikten yakınışı görürüz. Burada gizemli bir hakikat yatmakta ve biz onu gizleyen perdeyi aralamaya çalışacağız.

II

1909 Giligya olayları, İstanbul'da gerçekleşen anayasa karşıtı 31 Mart çalkantıları ile aynı günlere rastlar. 31 Mart olayları, eski rejimi geri getirmek isteyen Sultan Abdülhamid tarafından Jön Türklere karşı ümitsizce son bir çırpınış olarak yorumlanmaktadır.⁴ Olaydan bir gün sonra (rumi takvime göre 1 Nisan, miladi takvimle 14 Nisan günü) Adana ve çevresinde katliamların birinci evresi başlar. Anayasa karşıtı çalkantılar hızla bastırılır, Jön Türkler karşıtlarını temizlemek için bu fırsattan yararlanırlar; sayısız darağacı kurulur ve Sultan tahttan indirilir. Bu arada saldırgan grup Adana'da Ermeni mahallelerinde iki gün boyunca meydanı boş bulmuş, eline geçirdiğini katletmiştir. Saldırgan grup ilkin savunmasız mahallelere hücum eder. Bu tür durumlarda alışlageldiği gibi, polis şefleri de saldırganlara silah dağıtarak destek verir. Üçüncü gün askerler müdahale ederler, çarpışan Ermeniler teslim olur ve silah bırakırlar. Bu ilk saldırılar tabii ki kendiliğinden oluşmuş değildir. Haftalar boyunca şehrin İttihatçı gazetesi *İtidal* Ermenilere karşı nefreti körüklemiş, onların "küstahlığına" karşı ahaliyi başkaldırmaya çağırmıştır.

Katliamların bu ilk evresi sona erdiğinde *İtidal* Ermeni karşıtı propagandasına son vermez; sorumlu müdürü İhsan Fikri, yine ateş püsküren makalelerini sürdürür ve ilk saldırıyı başlatanların, bağımsızlık rüyalarının izini süren Ermeniler olduğunu iddia eder. Aynı günlerde İstanbul'da, bölgede nihai huzur sağlamak amacıyla 850 kişilik bir askeri birliği Giligya'ya yollama kararı alınır. Birliğin başında Jön Türklerin sadık subayları bulunmaktadır. Birlik, miladi takvimle 25 Nisan'da şehre henüz yerleşmişken Adana'da yeniden silahlar patlamaya başlar; barışın ve özgürlüğün habercisi askerler ise engel olacakları yerde Ermenileri yok

etmeye yönelik bu saldırılara katılırlar. Bu kez Ermenilerin kendilerini savunmak için silahları yoktur. Şehrin Ermeni mahalleleri ateşler altındadır. Katliam, 27 Nisan'a kadar, üç gün sürer. Tüm tanıkların gözleri önünde gerçekleşen o en korkunç vahşet bu üç gün içerisinde gerçekleşmiştir.

Adana dışında kalan tüm Ermeni köy ve kasabalarında yapılan saldırılar 1/14 Nisan* günü gerçekleşmiştir. Ermeni halkı ancak belli yerlerde savunmaya geçerek kayıplarını sınırlayabilmiştir (özellikle Sis [Kozan], Hacın [Saimbeyli], Dört Yol ve özsavunmadaki enerjileriyle Zabel Yesayan'ın hayranlığını kazanan Karspazar [Kadirli]⁵). Geri kalan yerlerde ise (Tarsus, Mersin, Erzin, Hamidiye...) sınır tanımaz bir kıyım uygulanmıştır. Ölenlerin sayısı yeni valiye göre 25 bine yaklaşmıştır; bu sayı Patrikhane'nin verdiği sayıyla aşağı yukarı örtüşmektedir (her iki sayımda sadece yerli halkın kayıpları belirtilmiştir; dışardan gelen mevsimlik işçilerin sayısı mevcut değildir). Patrikhane'nin öncülüğünde uluslararası bir heyet oluşturulur, bunlar olay yerine tıbbi yardım, yiyecek ve felaketedelere dağıtılmak üzere cüzi miktarda para yardımı gönderirler. 1909 sonbaharında Ermeni toplumunun çabaları sonucu önce Adana'da, daha sonra Maraş, Hacın, Antep, Hasanbeyli ve Dört Yol'da Ermeni yetimhaneleri kurulur. Ancak çocukların bir kısmı Amerikan, İngiliz ve Almanların himmetine, bir kısmı da devlet yetimhanelerine teslim edilmiştir.

Devlet son derece ağır hareket etmiştir. Önce Adana'da ilk divanıharbin kurulmasına izin vermiştir; ancak katliam sorumlularından bazıları da bu mahkeme heyetinde yer almaktaydı. Özsavunmada yer alıp sağ kalan Ermeni liderler

* Yazar, tarihleri hem eski (1 Nisan) hem de yeni takvime göre (14 Nisan) vermektedir.

bu divanîharbin kararları doğrultusunda tutuklanır ve bunlardan altı kişi idama mahkûm edilerek haziran ayı ortalarında darağacına çıkartılırlar. Hayatta kalan Ermenilere ve de birkaç gün sonra Adana'ya ulaşan Zabel Yesayan'a bu denli dehşet saçan darağaçları bunlardı. O sırada diplomatik çevrelerin ısrarı üzerine Sadrazam Hüseyin Hilmi Adana'ya yollamak üzere yeni bir mahkeme heyeti oluşturma kararı alır. Karar tarihi 24 Mayıs'tır. Yeni divanîharbin beş üyesi Zabel Yesayan ile birlikte Mersin ve Adana'ya doğru hareket etmişler ve 1 Temmuz günü oraya ulaşmışlardır. Yesayan bu olayı kitabın ilk bölümünde belirtir, ancak isim vermez ve herhangi bir açıklamada bulunmaz. Amacı kesinlikle siyasi karışıklıkları vurgulamak değil, izlenimlerini yansıtmaktır. Fakat yeni bir mahkemenin kuruluşu ve gönderilmesi bile durumun değişmesi için yeterli değildir. Ancak temmuz ortalarında sadrazam kararıyla yeniden katliamın asıl sorumlularının (Jön Türk cemiyetinin başkanı İhsan Fikri, vali Cevat Bey, kumandan Mustafa Remzi, polis şefi Kadri Bey vd.) tutuklanması emri verilir. Emir 29 Temmuz'da Ahmet Cemal'in vali olarak atanmasından ve ikinci divanîharp başkanının görevinden azledilmesinden sonra uygulanır.

Ağustos ayında katliamın sorumluları yargılanmıştır (ancak hafif cezalarla yetinilmiştir). Ağustos ayının 11 ve 12'sinde Sadrazam Hilmi Paşa ve Adliye Nazırı Nail Bey art arda, olayların gelişmesinde Ermenilerin suçlu olmadıklarını resmen ilan ederler. Ancak son Ermeni idam mahkûmlarının da serbest kalmaları için aralık ayını beklemek gerekecekti.

Bir an geri dönüp 24 Mayıs'ta yani olaylardan tam bir ay sonra Sadrazam Hüseyin Hilmi'nin Osmanlı Meclisi'nde Giligya'ya bir araştırma heyetinin gönderileceğini resmen

ilan ettiğini hatırlayalım. Hükümet bu heyetin raporuna göre sorumluları cezalandıracaktı. Heyet dört kişiden oluşmuştu, ikisi mebus, diğer ikisi de Adliye Nezareti'ne bağlı devlet görevlileriydi. Heyetin çalışmaları bir ay sürmüştür. İki memur (Mosdiçyan ve Faik Bey) birlikte bir rapor hazırlamış, bunu 10 Temmuz'da teslim etmişlerdi; raporun kamuya sunulması ise üç hafta sonra gerçekleşmişti. Oysa Meclis temsilcileri (her ikisi de İttihatçı olan Hagop Babigyan ve Yusuf Kemal) anlayamamış, ayrı raporlar hazırlamışlardı. 1 Ağustos'ta raporunu kamuya açıklamadan bir gün önce Babigyan vakitsizce hayatını kaybeder. Tabii ki ölümünün "normal" olmadığına dair bir kanıt yok. Ancak hükümet ve Osmanlı meclisi bunu fırsat bilmiş, rapor hasıraltı edilmiştir (Rapor üç sene sonra ortaya çıkmıştır). Dahası, ilaveten yapılacak her açıklamanın Ermenilere zarar vereceğini anlayan Ermeni mebuslar ve Ermeni Milli Meclisi'nin siyasi komisyonu, belli ki hükümetle ve İttihat'ın üst düzey yöneticileriyle anlaşmayı seçmişlerdir. Nitekim Babigyan o günlerde, Türkiye'de enikonu kabul görmüş ancak yazılı olmayan bir kuralı çiğnemiş, Avrupa basınına verdiği röportajlarda, katliam işaretinin, emri veya izninin doğrudan merkezden verildiğini, Giligya'da İttihat şeflerinin katliamın örgütleyicileri arasında olduklarını ve huzuru sağlayacak olan askerlerin de ikinci katliama⁶ bizzat katıldıklarını açıkça beyan etmiştir.

Burada tek paragrafla anlattığım her şey Zabel Yesayan'ın Giligya'da bulunduğu aylarda gerçekleşmiştir. *Yıkıntılar Arasında* okuyucularının kolayca fark edeceği üzere, tüm bunlar hakkında herhangi bir ima, bir adalet çağrısı yazarın tanıklığında mevcut değil. Sorumlulara yönelik bir protestosu olmadığı gibi ne bir isim zikretmiş ne de bir ithamda bulunmuştur. Yerel yöneticilerle yapılan sonu gel-

mez görüŖmeler hakkında da herhangi bir betimleme yapmamıştır. İttihat Merkez Komitesi'nin, olayların arkasındaki güç olmasa bile en azından olup bitenlerden haberdar olduğunu, kıyımı başlatmak için oradaki üyelerini yönlendirdiğini Yesayan da biliyor olmalıydı. Ancak 1911'de yazdığı önsözde bunları söylemiyordu. Bu konuyu daha sonraya bırakıyorum.

III

Yesayan'ın 18 Haziran/1 Temmuz'da Mersin'e varışıyla birlikte edindiği izlenimleri kocasına yolladığı mektuplardan dolaysız olarak biliyoruz. İlk mektupta, hemen hemen ilk satırlardan itibaren bir konu öne çıkar; yazar daha sonra bu konuyu kitabında, sayfalar boyunca işleyecektir:

Kendimi her ne kadar o korkunç felakete hazırlamış olsam da, haberlerin abartılı olduğunu düşünmüş olsam da, gördüklerim o denli korkutucu ki, her türlü hayal gücünün üzerinde... Ölüm, yıkıntı, açlık, hastalık ve zindan...

Eğer her türlü hayal gücünün üzerinde idiye, demek ki Yesayan yine de olup biteni “hayal etmeyi” deniyor, yani aynayı yarıp kurbanın tarafına geçmek, onunla özdeşleşmek istiyordu. İşte bunu (Felaketin göğsüne saplanma fikri) bu kitabın ilk bölümlerinde uzun uzun okumak mümkündür. İlk mektupta Yesayan birlikte yolculuk ettiği subaylar hakkında da yazıyor:

Üç gün boyunca divanıharp üyeleri bizimle birlikte yolculuk yaptılar. Yolda her biriyle ayrı ayrı görüşmelerim oldu ve tüm bunlar hakkında konuştuk. Hepsisi de iyi, sağduyulu ve düzgün subaylar izlenimi verdiler ve içimde, her birinin kendi insani duygularına sadık kaldıkları zaman adil davranacaklarına dair bir inanç oluştu; oysa kim bilir nasıl bir hükümet baskısı altındadırlar?⁷

Yüz sene sonra bugün, ne tür bir “baskı” altında olduklarını az çok biliyoruz. Bu ikinci divanıharp, felaketin asıl

İçindekiler

Önsöz yerine:

Zabel Yesayan ve Yurttaşlık İlkesi *Marc Nichanian*.....9

YIKINTILAR ARASINDA

Önsöz <i>Zabel Yesayan</i>	29
Giligya Yolunda.....	33
Yıkıntılar Arasında.....	38
Pazar Ayini.....	42
Yetimler.....	49
Bir Yardım Günü.....	89
Mahpuslar.....	131
İdam Sehpaları.....	148
Yol Üzerinde.....	154

EKLER

Giligya Yetimhaneleri:

Kişisel İzlenimler ve Hatıralar *Zabel Yesayan*.....251

Hagop Babigyan Raporu.....271

“Geçmişe Doğru...”:

Giligya Felaketinin Kronolojik Özeti *Teotig*.....295

Fotoğrafların Tanıklığında.....303

Dizin.....313

Երզրնդրլար Արասընբա | Among the Ruins

Աերակներուն Մէջ | **Yıkıntılar Arasında**

գրող | author
Զապէլ Եսայեան | Zabel Yesayan

Թրքերէն | Turkish

Վկայագրութիւն | Testimony

(հայերէնէ) թարգմանող | translator (from Armenian)
Գայուշ Չալըզման Կավրիլոֆ | Kayuş Çalıkman Gavrilof

Մարտ 2014, Սբանպոլ | March 2014, Istanbul